

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-1146/33/15-21>

Ellada Hüseynova

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Zoologiya İnstitutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ella_line@mail.ru

İradə Nuriyeva

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Zoologiya İnstitutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
iradafatima@mail.ru

Zinyət Şahverdiyeva

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Zoologiya İnstitutu
pule1988@mail.ru

Zeynab Məmmədova

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Zoologiya İnstitutu
zeynabgarayeva1993@gmail.com
UOT 595.76-19

QARABAĞ REGIONUNDA BİTKİLƏRƏ ZƏRƏR VERƏN SƏRTQANADLILAR DƏSTƏSİNİN (COLEOPTERA: CARABIDAE, SCARABAEIDAE, ELATERIDAE, BUPRESTIDAE, CHRYSOMELIDAE) BƏZİ NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsinin əlverişli iqlim şəraiti, landşaftların müxtəlifliyi və zəngin bitki örtüyü burada özünəməxsus entomokompleksin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Meşələrdə uzunsaplaqlı palıd, qızılağac, tut, yemişan, alça, gavalı, nar və s. bitir. Həşəratlar arasında əsas yerlərdən birini çoxu kənd təsərrüfatı bitkilərinin zərərvericiləri hesab olunan, ən çoxsaylı qrup olan böcəklər tutur və buna görə də onlar haqqında məlumat kənd təsərrüfatının gələcək inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Məqalədə Qarabağ bölgəsi ərazisində yayılmış və müxtəlif bitkilərin zərərvericiləri olan böcəklər dəstəsinin nümayəndələri haqqında ədəbiyyat mənbələrinə əsasən tərtib olunmuş məlumatlar verilir. Ümumilikdə 5 fəsiləyə aid 53 növ böcək haqqında məlumatlar verilmişdir. Karabid böcəklər fəsiləsinin (Carabidae) əksər nümayəndələrinin yırtıcı olmasına baxmayaraq, içlərində bitkilərin zərərvericiləri də vardır. Bu fəsilə dənli bitkilərə zərər verən 3 növlə təmsil olunur. Lövhəbiğ böcəklər fəsiləsi (Scarabaeidae) növlərlə çox zəngindir. Onların arasında ot yeyən böcəklər təhlükəli zərərvericilər ola bilirlər. Lövhəbiğ böcəklər fəsiləsinin 14 nümayəndəsinə dənli bitkilərdə, yem və texniki bitkilərdə, həmçinin meyvə ağaclarında rast gəlinir. Sürfələri tel qurdları olan Şıqıldaq böcəkləri (Elateridae) zərərvericilər kimi kənd təsərrüfatı üçün əhəmiyyət daşıyırlar. Fəsilə 11 növlə təmsil olunur, onların arasında geniş çeşiddə yem bitkiləri olan növlər vardır, onlar bağ və bostan, yem, sənaye, meyvə bitkilərinə zərər verirlər. Qızıl böcəkləri (Buprestidae) gövdə zərərvericiləri kimi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu böcəklərin sürfələri ağac və kolların odun və kambii təbəqələri ilə qidalanaraq xeyli zərər verirlər. Qarabağda qeyd olunan 8 növ arasında əsasən meyvə ağaclarının zərərvericiləri və dənli bitkilərin sünbüllərində rast gəlinən növlər də vardır. Aralarında çoxlu zərərli növlərin olduğu Yarpaqyeyən böcəklər (Chrysomelidae) fəsiləsi ən çox sayda – 17 növlə təmsil olunur ki, bunlar da bir çox ağac, kol və ot bitkilərinin zərərvericiləridir.

Açar sözlər: *Qarabağ, böcəklər, zərərvericilər, karabid böcəklər, lövhəbiğ böcəklər, parıldaq böcəklər, yarpaqyeyən böcəklər*

Ellada Huseynova

Institute of Zoology of the Ministry of Science and
Education of Azerbaijan Republic
Ph.D in Biology

İrada Nuriyeva

Institute of Zoology of the Ministry of Science and
Education of Azerbaijan Republic
Ph.D in Biology

Ziniyat Shahverdiyeva

Institute of Zoology of the Ministry of Science and
Education of Azerbaijan Republic

Zeynab Mammadova

Institute of Zoology of the Ministry of Science and
Education of Azerbaijan Republic
UOT 595.76-19

Some representatives of the coleoptera (coleoptera: carabidae, scarabaeidae, elateridae, buprestidae, chrysomelidae) harmful to various plants in Karabakh region

Abstract

Favorable climatic conditions, diversity of landscapes and rich vegetation of the Karabakh region of the Azerbaijan Republic contributed to the formation of a peculiar entomocomplex here. Pedunculate oak, alder, mulberry, silverberry, hawthorn, cherry plum, garland thorn, pomegranate, etc. grow in the forests. One of the main places among insects is occupied by beetles, the most numerous group, many of which are considered pests of agricultural plants, and therefore information about them will be of great importance in the future development of agriculture in the region. The paper provides information, compiled according to literary sources about representatives of the Coleoptera order living in the territory of the Karabakh region and being pests of various plants. In total, data are provided on 53 species of beetles belonging to 5 families. Despite the fact that most representatives of the ground beetle family (Carabidae) are predatory, there are also pests of crops. This family is represented by 3 species that were observed on cereal crops. The family of scarab beetles (Scarabaeidae) is very rich in species, among which herbivorous beetles can be dangerous pests. 14 representatives of the family of scarab beetles are found on cereals, fodder and industrial crops, as well as fruit trees. Click beetles (Elateridae), whose larvae are wireworms, are important for agriculture as pests. The family is represented by 11 species, among which there are species having wide range of fodder crops. They damage to vegetable gardens, melons, fodder crops, technical crops and fruit crops. Jewel beetles (Buprestidae) are also of great importance as trunk pests. The larvae of these beetles, feeding on wood and cambial layers of trees and shrubs, cause significant damage. 8 species recorded in Karabakh are mainly pests of fruit trees, but there are species found on the ears of cereal plants. The most numerous family of leaf beetles (Chrysomelidae), among which there are many harmful species, is represented by 17 species; they are pests of many trees, shrubs and herbaceous plants.

Keywords: *Garabagh, beetles, pests, ground beetles, scarab beetles, click beetles, jewel beetles, leaf beetles*

Giriş

Həşəratların populyasiyalarının vəziyyəti ekosistemlərin mənfə amillərin təsirinə məruz qaldığını göstərə bilən ən çoxsaylı və ən vacib komponentlərdən biridir. Zərərverici həşəratların və sinotrop növlərin sayının artması ekosistemlərin antropogen və ya texnogen çirklənməsini göstərir. Bu baxımdan, həm yarpaqla qidalanan, həm də gövdə, ağac və ot bitkilərinin zərərvericilər olan böcəklərin növ tərkibinin öyrənilməsi ekosistemin vəziyyəti haqqında ilkin qiymətləndirmə etməyə

imkan verir. Qarabağ ərazilərinin 30 illik işğalı ilə əlaqədar burada heç bir araşdırma aparılmayıb. Daha acınacaqlısı isə bitki örtüyünün tamamilə məhv olmasıdır. Faunanın tərkibinə dair müasir tədqiqatların məlumatları keçmiş illərin məlumatları ilə müqayisə edilməlidir. Bu səbəbdən biz müxtəlif həşərat qrupları üçün ədəbiyyat məlumatlarını təhlil etdik. Bu məqalədə 1960-1980-ci illərdə Qarabağ bölgəsində qeydə alınan zərərverici böcəklər təqdim olunur.

Qarabağ düzündə torpağın rütubəti üçün əlverişli şəraitin olması və qurunt sularının dərinə olmaması hidromorfik landşaftların əmələ gəlməsinə səbəb olmuş, bununla əlaqədar olaraq kifayət qədər geniş ərazilərdə lianəli aran meşələri inkişaf etmişdir (hazırda onların əksəriyyəti məhv edilmişdir) (Museibov, 2002: 29). Qarabağ bölgəsinin relyefi əsasən orta dağlıqdır (Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası, 2014: 110-229). Burada ən çox yayılmış bitki növləri uzunyarpaqlı palıd, qızılağac, tut, yemişan, alça, nar və s.-dir. Cədvəldə bir neçə onilliklər ərzində marşrut ekspedisiyaları zamanı bütün Azərbaycandan, o cümlədən Qarabağ ərazisindən entomoloji material toplamış A.A.Rixter (Rikhter, 1952: 234), N.G.Səmədov (Səmədov, 1963: 352), N.B.Mirzəyeva (Mirzəyeva, 1988: 43-115), B.İ.Ağayev (Ağayev, 1971: 25) və s. ədəbiyyat məlumatlarından istifadə edilmişdir. Məqalə tərtib edilərkən növlərin taksonomik mövqeyini müəyyən edən ədəbiyyat mənbələrindən də istifadə edilmişdir (Lobl, Smetana, 2003: 819; Medvedev, 1964: 375; Ler, 1992: 704; Dolin, 1988: 202; Kuban, 2016: 983; Tlepəyeva, 2014: 77-83).

Cədvəl

Qarabağ ərazisində Coleoptera dəstəsinin bəzi fəsilələrinin nümayəndələri

Fəsilənin adı	Növün latın adı	Növün Azərbaycan adı	Yayılması	Yem bitkiləri
1	2	3	4	5
Caridae Latreille, 1802	<i>Zabrus trinii</i> Fischer von Waldheim, 1817	Dağ taxıl böcəyi	Laçın-Kəlbəcər	Dənli bitkilər
	<i>Zabrus spinipes rugosus</i> (Ménétriés, 1832)	Böyük taxıl böcəyi	Laçın-Kəlbəcər, Qarabağ	Dənli bitkilər
	<i>Harpalus calceatus</i> (Duftschmid, 1812)	Darı böcəyi	Qarabağ	Buğda, arpa və xüsusilə darı
Scarabaeidae Latreille, 1802	<i>Amphimallon solstitialis</i> (Linnaeus, 1758)	İyul xırılacağı	Laçın-Kəlbəcər, Qarabağ	Ərik ağacları
	<i>Amphimallon vernale</i> (Brullé, 1832)	Qafqaz xırılacağı	Qarabağ-Xankəndi	Dənli bitkilər, tərəvəz və yem bitkiləri
	<i>Polyphylla olivieri</i> Laporte de Castelnau, 1840	Zaqafqaziya mərmər böcəyi	Ağdam	Meyvə ağacları, çay kolları, sitrus və iynəyarpaqlı bitkilər, üzüm, qarğıdalı
	<i>Polyphylla adspersa</i> Motschulsky, 1853	Ziyankar xırılacağı	Qarabağ	Ot bitkilərin və ağacların kökləri
	<i>Melolontha pectoralis</i> Megerle von Mühlfeld, 1812	Qafqaz may böcəyi	Qarabağ	Meyvə ağaclarının yarpaqları

	<i>Anomala dubia abchasica</i> Motschulsky, 1854	Abxaziya çiçəkyeyəni	Qarabağ	Meyvə ağacları, üzüm
	<i>Anisoplia signata</i> Faldermann, 1835	Tüklü xırıldaq	Laçın-Kəlbəcər, Qarabağ	Dənli bitkilər
	<i>Anisoplia farraria</i> Erichson, 1847	Xaclı Qafqaz cümürtgəni	Mil-Qarabağ	Dənli bitkilər
	<i>Pygopleurus psilotrichia</i> Faldermann, 1835	-	Mil-Qarabağ	Albalı və alca ağacları
	<i>Valgus hemipterus</i> (Linnaeus, 1758)	Ala qısaqanad xırıldaq	Qarabağ	Armud, heyva, alma, gavalı, alca
	<i>Epicometis senicula</i> (Menetries, 1832)	-	Mil-Qarabağ	Meyvə ağacları, üzüm, pambıq, yonca, noxud, kartof
	<i>Oxythyrea funesta</i> (Poda, 1761)	Cilli maralca	Laçın-Kəlbəcər, Qarabağ	Meyvə ağacları, yem bitkiləri, çuğundur, günəbaxan
	<i>Oxythyrea albopicta</i> (Motschulsky, 1845)	Ağləkəli maralca	Qarabağ	Meyvə ağacları, dənli bitkilər
	<i>Cetonia aurata pallida</i> (Drury, 1773)	Qızılı parıldaq	Laçın-Kəlbəcər, Qarabağ	Meyvə ağacları, dənli bitkilər, üzüm, günəbaxan, kələm, qarğıdalı
Elatridae Leach, 1815	<i>Selatosomus latus saginatus</i> (Ménétriés, 1832)	Enli şıqqıldağ	Laçın-Kəlbəcər, Qarabağ	Dənli bitkilər, üzüm, günəbaxan, qarğıdalı, kartof, tütün
	<i>Agriotes meticulodius</i> Candèze, 1863	-	Mil-Qarabağ	Dənli və tərəvəz bitkiləri
	<i>Agriotes gurgistanus</i> (Faldermann, 1835)	Cöl şıqqıldağı	Qarabağ	Dənli bitkilər, tərəvəz yem və texniki bitkilər, meyvə ağacları
	<i>Agriotes sputator</i> (Linnaeus, 1758)	Əkin şıqqıldağı	Qarabağ	Yem bitkiləri, üzüm
	<i>Agriotes lineatus</i> (Linnaeus, 1767)	Zolaqlı şıqqıldağı	Mil-Qarabağ	Dənli bitkilər, yem və texniki bitkilər, üzüm
	<i>Hemicrepidius niger</i> (Linnaeus, 1758)	Qara şıqqıldağ	Mil-Qarabağ	Dənli bitkilərin kökləri, tütün, çuğundur və b. tərəvəz bitkiləri
	<i>Athous haemorrhoidalis</i> var Faecultus Buyssso, 1888	Qırmızıquyruq şıqqıldağ	Mil-Qarabağ	Dənli bitkilər, kartof, pomidor, qarğıdalı
	<i>Melanotus brunnipes</i> (Germar, 1824)	Qonurayaq şıqqıldağ	Mil-Qarabağ	Dənli bitkilər, günəbaxan, tütün, çuğundur, qarğıdalı, yerkökü, xıyar, kələm, yemiş

	<i>Melanotus fuscipes</i> (Gyllenhal, 1817)	Qırmızı-qonur şıqqıldağ	Mil-Qarabağ	Pambıq, dənli bitkilər, qarğıdalı, günəbaxan, xiyar
	<i>Cardiophorus vestigialis</i> Erichson, 1840	-	Qarabağ	Meyvə ağacları alma, armud, albalı
	<i>Oophorus grisescens</i> Germar, 1911	-	Mil-Qarabağ	Pambıq kolları
Buprestid aeLeach, 1815	<i>Cyphosoma tataricum</i> Pallas, 1771	Yulğun tatar qızılböcəyi	Mil-Qarabağ	Dənli bitkilər
	<i>Capnodis miliaris miliaris</i> Klug, 1829	Böyük qovaq qızılböcəyi	Mil-Qarabağ	Qovaq ağacları
	<i>Perotis lugubris longicollis</i> Kraatz, 1880	Misrəngli- qızılböcək	Mil-Qarabağ	İtburnu kolları
	<i>Eurythya quercus</i> (Herbst, 1780)	-	Laçın-Kəlbəcər, Qarabağ	Palıd və şabalıd ağacları
	<i>Anthaxia cichorii</i> A.G.Olivier, 1790	-	Qarabağ	Meyvə ağacları (alma, armud, gavalı, albalı) və palıd, fıstıq, söyüd ağacları
	<i>Anthaxia tractata</i> Abeille de Perrin, 1901	-	Qarabağ	Heyva, gavalı, ərik ağacları
	<i>Anthaxia bicolor</i> Faldermann, 1835	İkirəngli qızılböcək	Qarabağ	Gavalı, ərik və şaftalı ağacları
	<i>Agrilus viridis viridis</i> Linnaeus, 1758	Dərbədənli yaşıl qızılböcək		İtburnu, moruq kolları, üzüm
Chrysomelidae Latreille, 1802	<i>Crioceris duodecimpunctata</i> (Linnaeus, 1758)	Onikinöqtəli mərəcüyüd yarpaqyeyəni	Qarabağ	Kulancar
	<i>Crioceris quatuordecimpunctata</i> Scopoli, 1763	Ondördnöqtəli mərəcüyüd yarpaqyeyəni	Qarabağ	Kulancar
	<i>Labidostomus decipiens</i> Faldermann, 1837	Parlaq açıq sarı yarpaqyeyəni	Qarabağ	Ağac və ot bitkilərin yarpaqları
	<i>Oulema melanopus</i> (Linnaeus, 1758)	Zəliçə	Laçın-Kəlbəcər, Qarabağ	Dənli bitkilər
	<i>Smaragdina limbata</i> Steven, 1806	-	Qarabağ	Məlum deyil
	<i>Bromius obscurus</i> (Linnaeus, 1758)	-	Qarabağ	Bitkilərin kökləri

	<i>Pachnephorus tessellatus</i> (Duftschmid, 1825)	-	Qarabağ	Dənli bitkilər və günəbaxanın yarpaqları
	<i>Chrysochares asiatica</i> (Pallas, 1776)	Asiya yarpaqyeyəni	Qarabağ	Söyüd ağacları
	<i>Colaphellus hoefti</i> Menetries, 1832)	Şərq xardal yarpaqyeyəni	Qarabağ	Xardal, köhran ot
	<i>Entomoscelis adonidis</i> (Pallas, 1771)	Yağ çiçək yarpaqyeyəni	Qarabağ	Yabanı xaççiçəklilər
	<i>Gastrophysa viridula</i> (DeGeer, 1775)	Turşəng yarpaqyeyəni	Qarabağ	Quzuqulağı
	<i>Gastrophysa polygoni</i> (Linnaeus, 1758)	Qırxbuğum yarpaqyeyəni	Qarabağ	Yabanı ot bitkiləri
	<i>Phaedon cochleariae</i> (Fabricius, 1792)	Kələm yarpaqyeyəni	Qarabağ	Kələmçiçəyikimilər fəsiləsinin nümayəndələri
	<i>Galeruca tanaceti</i> (Linnaeus, 1758)	Yanotu yarpaqyeyəni	Mil-Qarabağ	Mürəkkəbçiçəklilər, xaççiçəklilər
	<i>Galeruca aleruca pomonae</i> (Scopoli, 1763)	-	Qarabağ	Dipsacus cinsinə aid bitkilər
	<i>Luperus armeniacus</i> Kiesenwetter, 1878.	Bağ yarpaqgəmirəni	Laçın-Kəlbəcər, Qarabağ	Alma, armud, gavalı, heyva, ərik, şaftalı, albalı və s. meyvə ağacları

Nəticə

Cədvəldən göründüyü kimi Qarabağ ərazisində 5 fəsiləyə aid 53 növ böcək qeyd edilmişdir. Carabid böcəklər fəsiləsi (Carabidae) dənli bitkilərdə qeyd olunan 3 növlə təmsil olunur. Lövəbıç böcəklər (Scarabaeidae) fəsiləsi dənli bitkilərdə, yemlik və texniki bitkilərdə, həmçinin meyvə ağaclarında rast gəlinən 14 növlə təmsil olunur. Şıkıldaq böcəklər (Elateridae) 11 növlə təmsil olunur, onların arasında geniş çeşidli yem bitkiləri ilə qidalanan növlər vardır ki, onlar bağ, bostan, yem, texniki, meyvə bitkilərinə zərər verirlər. Qızıl böcəklər (Buprestidae) gövdə zərərvericiləri kimi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu böcəklərin sürfələri ağac və kolların oduncaq və kambial təbəqələri ilə qidalanaraq əhəmiyyətli zərər verir. Qarabağda qeyd olunan 8 növ arasında əsasən meyvə ağaclarının zərərvericilərinə, lakin dənli bitkilərin sünbüllərində də rast gəlinən növlər vardır. Aralarında ən çox sayda zərərli növlərin olduğu Yarpaqyeyənlər fəsiləsi (Chrysomelidae) 17 növlə təmsil olunmuşdur ki, bunlar da bir çox ağac, kol və ot bitkilərinin zərərvericiləridir.

Böcəklər dəstəsinin 5 fəsiləsinə aid təqdim olunan növlər çoxlu sayda fəsilələrin bir hissəsidir. Onlar haqqında məlumatlar gələcək işlərdə təqdim ediləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Museibov, M.A. (2002). Landshaftı Azerbaydjanskoy Respubliki. Baku. Bzd. BGU, 29 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası. (2014). Dövlət torpaq və xəritəçəkmə komitəsi. Bakı, s.110-229.
3. Rikhter, A.A. (1952). Zlatki (Buprestidae). Fauna SSSR Nasekomie – Jestkokrilie t. XIII, ch. 4, M.L., Izd AN SSSR, 234 s.
4. Samedov, N.Q. (1963). Fauna i biologiya jukov, vredyashikh sel'skokhozyaistvennim kulturam. Izd. AN Azerb.SSR. Baku, 352 s.
5. Mirzəyeva, N.B. (1988). Azərbaycan faunası V. Azərbaycanın yarpaqyeyən böcəkləri. Bakı: "Elm", s.43-115

6. Agayev, B.İ. (1971) Juki-shekkuni (Coleoptera, Elateridae) ugo-vostochnoi chasti Azerbaydjana. Avtoreferat kand.dissert. Avtoref.kand.disser. Baku, 25 s.
7. Catalogue Palaearctic Coleoptera. (2003). I.Lobl, A.Smetana (editors). Vol. 1. Stenstrup, Apollo Books, 819 p.
8. Medvedev, S.İ. (1964). Semeystvo Scarabaeidae (Subfam. Cetoniinae, Valginae). Fauna SSSR. Nasekomiye jestkokrilie. T. 10: 5, 375 s.
9. Ler, P.A. (1992). Opredeletel nasekomikh Dalnego Vostoka SSSR T. III. Jestkokrilie ili juki. 2. Leningrad. Nauka, 704 s.
10. Dolin, V.Q. (1988). Juki-shelkuni. Cardiophorini i Elaterini fauna Ukraini. Kiev. 19, 4. 202 c.
11. Kuban, V., Jendek, E., Kalashian, M.Yu., Volkovitsh, M.G. (2016). Superfamily BUPRESTOIDEA Leach, 1815. Catalogue of Palaearctic Coleoptera (Revised and Updated Edition). Volume 3. Scarabaeoidea, Scirtoidea, Dascilloidea, Buprestoidea and Byrrhoidea. BRILL. Leiden Boston, 983 p.
12. Tlepaeva, A.M. (2014). Jevet-beetls (Coleoptera: Buprestidae) of "Altyn Emel" State National Natural Park. (Kazakhstan). Caucasian Entomological Bulletin. Vol. 10 (1), p.77-83.

Göndərilib: 21.02.2023

Qəbul edilib: 05.05.2023